

De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetten van 1672

A. F. SALOMONS

INLEIDING¹

Sedert de jaren zestig van deze eeuw is het beeld van het eerste stadhouderloze tijdvak op belangrijke punten bijgesteld, als gevolg van onderzoek naar structurele veranderingen in de vroegmoderne samenleving. De belangrijkste pionier op dit gebied is D. J. Roorda. Hij trachtte de gebeurtenissen van 1672, breekpunt van het tijdvak, te verklaren uit het aristocratiseringsproces dat zich in de zeventiende eeuw voltrok². Op één terrein bleef het oude beeld echter onaangetast. De rol van de in crisisjaren actieve burgerbeweging werd door Roorda, in navolging van zijn voorgangers, als onbetekend afgedaan.

Traditioneel werd de benoeming van Willem III tot stadhouder in Holland en Zeeland verklaard met een tweepartijen-model: de 'Staatsgezinde partij' van Johan de Witt zou in 1672 het onderspit hebben gedolven tegen de steeds machtiger wordende 'Oranje-partij'. Zonder het bestaan van deze ideologische tweedeling geheel te bestrijden, stelde Roorda dat de uitkomst van politieke conflicten vooral werd bepaald door factieuze tegenstellingen binnen de stemhebbende steden. De houding van een stad in de Statenvergadering werd vooral bepaald door de uitkomst van de factiestrijd in de eigen stad. Ideologische zaken waren van ondergeschikt belang; facties waren vaak maar al te bereid van landspolitieke opvatting te veranderen, als dat de kansen van de factie op stedelijk niveau zou vergroten. Het is duidelijk dat deze factietheorie het oude tweepartijen-model diskwalificeert als verklaring voor de omwenteling van 1672. In dat rampjaar ontstonden in tal van steden in Holland en Zeeland burgeroproeren, waarbij de gemeente de verheffing van Willem eiste. Van deze druk konden 'onderliggende' facties gebruik maken om aan de macht te komen, door zich achter de roep om een stadhouder te scharen³.

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn aan de UvA geschreven doctoraalscriptie. Ik dank mijn scriptiebegeleider drs. P. C. Jansen, mw. mr. M. J. E. G. van Gessel-De Roo, prof. dr. E. O. G. Haitsma Mulier en dr. H. F. K. van Nierop voor hun kritiek en suggesties.

2 D. J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (1e druk 1961; Groningen, 1978).

3 De factietheorie heeft, naast veel bijval, ook bestrijding ontmoet. Rowen, Kossman en Gibbs betreurden het dat Roorda aan de partijen weinig aandacht had geschonken (respectievelijk in: *American historical review* (april 1963) 797; *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XVII (1962) i, 80; *English historical review* (oktober 1964) 850). Enno van Gelder wees erop dat Roorda evenmin diep was ingegaan op de inhoud van de burgerrekenen die in 1672 aan de stadsbesturen werden aangeboden, en op de rol van Willem III in de wetsverzetten (in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXV (1962) i, 114). Franken stelde dat de factietheorie moet worden uitgebreid tot gewestelijk niveau: de rivaliteit tussen de Hollandse steden gaf aanleiding tot het ontstaan van min of meer constante bindingen, die noch met de oude partijtheorie, noch met de factietheorie verklaard worden (in: *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen, 1966) 67).

Met betrekking tot Amsterdam bagatelliseerde Roorda, anders dan hij voor de meeste andere steden deed, niet alleen de betekenis, maar ook de omvang van het oproer. Hij sloot zich daarmee aan bij de hardnekkige mythe, dat het in de grootste stad van de Republiek vrij rustig bleef in het rampjaar. Over de oorsprong van die mythe bestaat geen twijfel: Petrus Valkenier, een verre verwant van Gillis Valckenier, de Amsterdamse factieleider die als geen ander van de wetsverzetting profiteerde, beweerde dat Amsterdam 'minder geschud en bewogen was' dan de andere Hollandse steden, en dat geen enkel geweld was toegebracht aan personen of goederen. Zijn werk is door Sylvius, Commelin en Van Domselaar uitputtend gebruikt, zodat zij zich op hetzelfde standpunt stelden⁴. Op grond hiervan hielden ook Brugmans, Geyl, Sachse en Roorda staande dat het in Amsterdam rustig bleef tot aan de Wittenmoord⁵. Maar waar de oudere historiografie er niet in slaagde te verklaren dat ook Amsterdam de stadhouder machtigde tot een wetsverzetting, gelukt dat de nieuwere wel. In de factietheorie immers is de innerlijke verdeeldheid van het patriciaat afdoende verklaring voor deze stap. De geringe oproerigheid in de stad geldt als bewijs van toenemende aristocratisering; de intrigerende Valckenier slaagde er niet in een volksmassa op de been te krijgen wegens de steeds scherper wordende scheidslijnen tussen de sociale groepen en wegens de afnemende rol die ideologie in politiek en samenleving speelde.

In dit artikel zal ik betogen dat ook Amsterdam vanaf juni het toneel was van grote oproerigheid, en dat het aftreden van de regenten in september in de eerste plaats moet worden toegeschreven aan deze volksagitatie, en aan de weigering van de schutterijen daar nog langer tegen op te treden. Het is dienstig eerst enige aandacht te wijden aan de moderne geschiedschrijving over ons onderwerp.

EEN HISTORIOGRAFIE IN DE BAN VAN DE ARISTOCRATIE

Oproer

De complexe staatsinrichting van de Republiek laat zich het best omschrijven als burgerlijk-oligarchisch. Voor de stedelijke aristocraten, bij wie rond 1650 een krach-

4 Petrus Valkenier, *'t Verwerd Europa* (Amsterdam, 1675) 746. Zie J. F. Gebhard, *Het leven van mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717)* (Utrecht, 1881-1882) 194 en noot 1; C. Commelin, *Beschryvinge der stad Amsterdam* (Amsterdam, 1693-1694) 1206. Commelin was een achterneef van Gillis Valckenier; L. Sylvius, *Historiën onses tyds, behelzende saken van staat en oorlogh* (Amsterdam, 1685) 441 en 343; T. van Domselaar, *Binnen-landse borgerlyke beroerten in Hollandt en Zeelandt* (Amsterdam, 1676) 183. Roorda, *Partij en factie*, 189 noot 1, vermeldt dat Van Domselaar in relatie stond met Commelin. Maar liefst drie van de belangrijkste bronnenschrijvers uit 1672 (Valkenier, Commelin en Van Domselaar) waren derhalve gelieerd aan Valckenier.

5 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam* (Utrecht/Amsterdam, 1973) III, 174, 178-181; P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641-1672* (Zeist/Arnhem, 1963) 323; D. Sachse, 'De democratische beweging in Amsterdam in het jaar 1672', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXII (1949) 334; Roorda, *Partij en factie*, 184. Op pagina 124 heet het dat in Amsterdam 'de roep om Oranje uitbleef. Uitzonderingen zijn A. W. Kroon, *Amsterdam in 1672. Historische schets der 'bange dagen'* (Amsterdam, 1888) i-iv; J. E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat* (Den Haag, 1923) 168-169; G. H. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685* (Utrecht, 1928) 8-13.

tig-republikeinse ideologie had postgevat⁶, vormde de monarchale staatsvorm geen alternatief meer. En van democratie kon al helemaal geen sprake zijn; van hoog tot laag werd erkend dat het bestuur moest zijn opgedragen aan hen die zich door afkomst, rijkdom en opvoeding onderscheidden van de gemeente.

De aristocratisering bracht met zich mee dat de greep van het patriciaat op kerk en burgerij⁷ steeds sterker werd. Aan schutters en gilden werd ieder recht op inspraak, zoals die in de late middeleeuwen en in de beginjaren van de Opstand had bestaan, ontzegd. Onder gewone omstandigheden schikte het volk zich in deze situatie, in crisisjaren echter kwam het regelmatig tot oproer.

De angst en afkeer in de midden- en bovenlaag van de bevolking voor volksoproer komt in de bronnen goed tot uitdrukking. Een Amsterdams schuttersdagboek uit 1672 spreekt over oproer van 'een partij canailje van wijven..., hebbende gebrandmerkt hoeren tot officieren'⁸. Wagenaar had, een eeuw later, evenmin een goed woord over voor de oproerlingen: zijn afkeer is haast tastbaar, als hij beschrijft hoe de regent Andries de Graeff in juni 1672 door 'eenig siegt graauw en vrouwvolk' werd lastiggevalen⁹.

Enig begrip voor de oproerige gemeente treffen wij pas aan bij Kroon, schrijvend in 1888. Ook hij spreekt over 'het opgeruide gepeupel' dat de regering in 1672 met 'brutale eisen' tegenwerkte, maar hij zoekt de oorzaak van de oproerigheid in de grote werkloosheid in Amsterdam¹⁰. Toch bleef de geschiedschrijving over het oproer gekenmerkt door onverschilligheid en afschuw. De aandacht ging vooral uit naar de bloedige, maar volstrekt atypische Wittenmoord. Eerst na 1945 is daardoor het onderzoek naar de motieven van de oproerige gemeente op gang gekomen.

In 1946 maakte Kurtz een onderscheid tussen de oproerigheid van het Haarlemse gepeupel en de democratische wensen en verlangens, die de schutterijen in 1672 naar voren brachten¹¹. Wel verweet zij de regenten een slappe houding, die er de oorzaak van zou zijn geweest dat de oproerigheid oversloeg op de burgerij.

Sachse en Geyl deden enkele jaren later onderzoek naar deze 'democratische'

6 E. H. Kossmann, 'Dutch republicanism', in: *Idem, Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 221, H. Schilling 'Der libertär-radikale Republikanismus der holländischen Regenten', in: *Politischer Radikalismus im 17. Jahrhundert* (Göttingen, 1984) 502.

7 Met de term 'burgerij' duid ik de niet tot het patriciaat behorende stedelijke bevolking aan. De schutters werden gerecruteerd uit de hogere lagen van de burgerij; waar ik van 'volk' spreek, doel ik op de burgerij met uitsluiting van de schutters. Deze driedeling volk-schutters-patriciaat is in twee opzichten problematisch. Zoals zal blijken identificeerden de schutterskapiteinen zich meer met het patriciaat dan met hun manschappen, en bleven zij zonder uitzondering loyaal aan het stadsbestuur. Het onderscheid tussen volk en schutters doet geen recht aan de situatie dat ook veel schutters zich voegden bij de oproerlingen. Niettemin is het te verdedigen, daar alleen de schutters, zich bewust van hun cruciale betekenis voor het stadsbestuur, gaandeweg andere oppositiemethoden kozen, zoals het aanbieden van rekesten en het ronddelen van pamfletten.

8 J. F. Gebhard, ed., 'Een dagboek uit het 'rampjaar' 1672', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap*, VIII (Utrecht, 1885) 62.

9 J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst... beschreeven* (Amsterdam, 1760-1788) II, 348-349.

10 Kroon, *Amsterdam in 1672*, 17.

11 G. H. Kurtz, 'Inleiding' bij P. Langedult, *Haarlem in het rampjaar 1672* (Haarlem, 1946) 7.

verlangens van de burgerij. Sachse bracht aan het licht dat er in 1672 inderdaad verzet was gerezen tegen het ondemocratische gehalte van het staatbestel¹². Schutterijen en gilden eisten afschaffing van enkele evidente misstanden van de regentenmaatschappij, zoals het nepotisme, en herstel van de privileges en de 'oude rechten', om zodoende de burgerwachten onafhankelijk te maken van het patriciaat. Geyl legde de nadruk op de verdeeldheid tussen 'grauw' en burgerij. In de anti-Loevesteinse pamfletten werd de gedachte dat het volk louter een gehoorzaamheidsplicht heeft, krachtig afgewezen; maar tegelijk werd een uitzondering gemaakt voor oproerlingen uit het grauw¹³.

Het werk van Sachse en Geyl betekende een grote stap vooruit. Het is teleurstellend dat Roorda de draad niet heeft opgepakt. Hij ontkwam er natuurlijk niet aan te erkennen dat er 'min of meer anti-aristocratische gevoelens' bestonden onder de schutters, en dat de bronnen alleen maar oog hadden voor de rol van de allerarmsten in de oproeren, hetgeen geen recht deed 'aan de nuances die men bij nauwkeurig onderzoek tussen zulke verschillende oploepjes toch constateren kan'. Toch twijfelde hij er niet aan 'dat de weerzinwekkende en liederlijke uitspattingen van de tegen de aristocratie losgebrosen massa door de tijdgenoten in het algemeen juist beschreven zijn'. 'Ook werden fatsoenlijke burgers en zelfs aanzienlijken meegesleept in buitensporigheden, waarvan ze zich in normale tijden verre zouden houden'. Zij werden hierin meegesleept door het slechte voorbeeld van de smalle gemeente, al was die nog veel fatsoenlijker dan 'het echte onberekenbare grauw, dat grotendeels bestond uit weerbarstige en werkschuwe elementen'¹⁴.

Het is duidelijk dat het grauw bij hem op weinig sympathie kon rekenen, maar in Roorda's Republiek woonden geen helden. Het is echter niet direct duidelijk waarom hij veel negatiever over de rol van het volk schreef dan Sachse en Geyl hadden gedaan. Het antwoord is waarschijnlijk dat hij zijn 'grote these' trachtte te redden. In zijn factietheorie, waarin de uitkomst van politieke conflicten verklaard wordt uit de verdeeldheid binnen het stedelijk patriciaat, paste een al te grote rol voor de oproerige gemeente net zomin als die in de oude partijtheorie had gepast; hooguit hadden de onderliggende facties de oproeren geënceneerd en gemanipuleerd voor hun eigen doel. Bovendien meende Roorda dat de aristocratisering ertoe had geleid dat het patriciaat een steeds sterkere greep kreeg op kerk, schutterijen en gilden. Hierdoor kon het oproer de regering niet langdurig onder druk zetten.

In recente jaren heeft alleen Dekker systematisch onderzoek gedaan naar oproerigheid in vroegmodern Holland. Een van zijn belangrijkste bevindingen is dat de oproeren niet gereduceerd kunnen worden tot klassenconflicten: zo er al sprake was van aristocratisering, dan uitte dit zich niet in toenemende sociale onrust¹⁵. De grootste politieke oproeren, meestal Orangistisch van aard, hadden volgens hem succes, in

12 Sachse, *Democratische beweging*, 336-341.

13 P. Geyl, 'Democratische tendenties in 1672', *Mededelingen Koninklijke akademie van wetenschappen*, afdeling letterkunde XIII, nr. 11 (Amsterdam, 1950) 320.

14 Roorda, *Partij en factie*, 56-57, 76, 79-80.

15 R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982) 121-122, 130-131, 141.

1672, 1747 en 1787. Dit klinkt heel anders dan Roorda's stelling 'dat de burgerbeweging zonder betekenis was'¹⁶. Voor alle vormen van oproer gold dat de oproerlingen van grote zelfbeheersing blijk gaven en dat geweld tegen personen weinig voorkwam. Het is duidelijk dat de oude geschiedschrijving de gruwelijkheid van oproeren heeft overdreven, hun betekenis echter onderschat.

Naar de rol van de schutterijen in het beteugelen van oproer is nog weinig onderzoek gedaan. Hun politieke rol, in de beginjaren van de Opstand nog 'latent and unclear', nam gaandeweg af¹⁷. In de eerste helft van de zeventiende eeuw begonnen de schutterijen een 'hoogst eigenzinnige rol' te spelen; hoewel de roep om inspraak in het stadsbestuur nog uitbleef, toonden veel schutters zich regelmatig onwillig oproer neer te slaan¹⁸. Nadien, in 1672, 1707 en 1747-1748, openbaarde het herlevende verlangen naar politieke invloed zich niet slechts in gedurige onbetrouwbaarheid, maar ook in het aanbieden van rekesten en het verspreiden van 'oproerige' pamfletten. Dat de schutterijen zich juist in politieke crisisjaren zo eigenzinnig gedroegen, laat zich wellicht gedeeltelijk hieruit verklaren, dat veel geoefende schutters aan de grenzen gelegerd waren. De opgevallen plaatsen werden ingenomen door mannen uit de smalle gemeente, wier loyaliteit jegens het patriciaat en de schutterskapiteinen gering was¹⁹.

Partijen

In het politieke leven in de Gouden Eeuw zijn zowel partijen als facties te ontdekken, daarover bestaat geen twijfel. Landspolitieke kwesties speelden zeker een rol in de stedelijke politiek, maar men moet daarbij een onderscheid maken tussen beleidsvragen en ideologische kwesties. De laatste categorie gaf aanleiding tot de partijvorming, de eerste leidde slechts tot het ontstaan van min of meer permanente blokken in de gewestelijke Staten-vergaderingen, waarbij de belangen van de individuele steden voorop stonden²⁰. Men spreekt pas over partijen als het gaat om aaneensluiting van individuele regenten op grond van het ideologische twistpunt: de positie van de Oranjes binnen de generaliteit en de gewesten.

Het 'Loevesteinse' regime, dat in 1651 op de kussens kwam, had geen vastomlijnde theoretische fundering voor zijn bewind. Van een republikanisme als ideologie was nog geen sprake. In de twee volgende decennia verschenen wel theoretische rechtvaar-

16 D. J. Roorda, 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17e eeuw', in: *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1975) 249.

17 J. C. Grayson, 'The civic militia in the county of Holland, 1560-1581. Politics and public order in the Dutch revolt', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCV (1980) 1, 38, 62-63.

18 P. Knevel, 'Onrust onder schutters. De politieke invloed van de Hollandse schutterijen in de eerste helft van de zeventiende eeuw', *Holland*, XX (1988) i, 160, 174.

19 Zie Dekker, *Holland in beroering*, 105.

20 Franken, *Coenraad van Beuningen*, 76.

digingen voor het staatsgezinde bewind, met name van Spinoza en De la Court²¹. Overigens interesseerde het De Witt weinig dat zij een samenhangende republikeinse filosofie schiepen, die, in de woorden van Kossmann, 'neither conservative nor backward-looking but astonishingly advanced' was. Hij was een beroeps-regent, weinig genegen tot dogmatische scherpslijperij, en zijn daden kwamen meer voort uit pragmatisme dan uit ideologische overwegingen²².

De prinsgezinden kenmerkten zich vooral door de heterogeniteit van hun aanhang. De burgerij behoorde daar in meerderheid toe, zeker in crises²³. Ook leger en vloot steunden van oudsher het Oranjehuis, evenals veel calvinistische predikanten. Op de hogere sporten van de maatschappelijke ladder treft men eveneens prinsgezinden aan, tot in het patriciaat en bij de adel toe.

Het ideaal van deze heterogene groep was simpelweg de verheffing van de prins in de ambten van zijn voorouders. Enkelens wilden verder gaan, en bepleitten de aanbidding van de grafelijkheid of zelfs een koningskroon. Ook de motieven en drijfveren van de prinsgezinden zijn zeer divers. Hoop op militaire successen, angst voor goddelijk misnoegen als de prins zijn geboorterecht werd ontzegd; de behoefte aan een protestantse bondgenoot in de strijd tegen religieus andersdenkenden; woede over het Hollandse en Amsterdamse overwicht in de generaliteit; verontrusting over de oligarchisering van het patriciaat; de verwachting van materiële en politieke begunstiging door de prins; twijfel over de juistheid van De Witts op Frankrijk gerichte alliantie-politiek; en de gok dat de prins toch eenmaal stadhouder zou worden. Dit laatste, opportunistische argument om de prins te steunen, vinden wij bij de Amsterdamse burgemeester Gillis Valckenier. In 1670 koos hij de kant van de prins, inziende 'dat het met den Raetpensionares de Wit sal haperen'²⁴.

Naast de Wittianen en prinsgezinden stond een grote groep van regenten die zich, uit voorzichtigheid of uit een gebrek aan geestverwantschap met danwel De Witt, danwel de prins, niet uitspraken voor één der twee kampen. Vroeger is hen, in navolging van Fruin en Japikse, de benaming middenpartij toegekend, maar het onderbrengen van de ongebondenen uit dit tijdvak in een eigen 'partij' wordt door de hedendaagse geschiedschrijving meestal als een onjuiste hulpconstructie afgewezen²⁵. De Bruin wil van het bestaan van partijen in het geheel niets weten: er was slechts

21 Zie P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt', in: *Pennestrijd over staat en historie* (Groningen, 1971) 4-5; H. H. Rowen, *Johan de Witt. Staatsman van de 'ware vrijheid'* (Leiden, 1985) 77; Kossmann, 'Dutch republicanism', 215-220; E. O. G. Haitsma Mulier, *Constitutioneel republikanisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1978) hoofdstukken iv en v.

22 E. H. Kossmann, 'In praise of the Dutch Republic. Some seventeenth-century attitudes', in: *Politieke theorie en geschiedenis*, 173; J. C. Boogman, 'De raison d'état-politicus Johan de Witt', in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, I (Den Haag, 1980) 275 en *passim*.

23 Geyl, *Oranje en Stuart*, 359, noot 94-4.

24 H. Bontemantel, *De regering van Amsterdam. Soo in 't civiel als crimineel en militaire, 1653-1672*, G. W. Kernkamp, ed. ('s-Gravenhage, 1897) II, 157.

25 J. W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen, 1958) 199-200; N. Japikse, *Johan de Witt* (Amsterdam, 1915) 276; Franken, *Coenraad van Beuningen*, 66.

sprake van 'een zekere ideologische tegenstelling' tussen twee duidelijk te onderscheiden polen, en een brede middengroepering die het stabiliserende element vormde²⁶.

Facties

In de steden had de vroedschap in theorie en praktijk het hoogste gezag. De burgemeesters konden, met het oog op hun herverkiezing, veelal niet voorbijgaan aan de wensen van de raad. Voor Amsterdam lag dit ietwat anders; de burgemeesters werden hier gekozen door de oudraad. Nadat dit college drie burgemeesters had benoemd, kozen dezen uit de zittende burgemeesters een vierde, die nog een jaar in functie zou blijven²⁷.

De samenstelling van de facties geschiedde meestal langs lijnen van verwantschap; zonder veel overdrijving kan men zeggen dat een factie niets anders was dan een bundeling van verwante regenten, wier streven erop gericht was zo veel mogelijk bestuurlijke ambten in de wacht te slepen. Kuiperij en stemverkoop, normale praktijken in de stedelijke politiek, brachten vaak grote conflicten teweeg. We zien dan ook, dat het patriciaat steeds vaker pogoede middels contracten de 'harmonie' te herstellen²⁸. Negentiende-eeuwse auteurs beschouwden deze tendens als een degeneratie, een bewijs van oligarchisering. Inderdaad vonden sommige regenten het sluiten van zo'n overeenkomst onfatsoenlijk: zo weigerde de Amsterdamse regent Hendrick Hooft in 1676 het 'concept van harmonie' te ondertekenen, waarin een verzoening met Valckenier werd voorgesteld, gekoppeld aan een gedetailleerd ambtsbevegingsvoorstel²⁹. Toch was 'harmonie' een gemeenschappelijk ideaal. Hooft ging dan ook, al weigerde hij dit op papier te stellen, accoord met de voorgestelde verzoening.

De oude geschiedschrijving bezag de factiestrijd in het licht van de partijpolitiek. Dat men er op die manier niet uitkwam, bleek al snel. In de Amsterdamse politiek nam men tussen 1660 en 1678 een drietal facties waar: één rond De Graeff, één rond Hooft, en één rond Valckenier. Tot 1665 domineerde De Graeff, die voor staatsgezind werd aangezien. De Witt, gehuwd met zijn nicht Wendela Bicker, kon immers altijd op zijn steun rekenen. De pogingen om Valckenier als prinsgezind te bestempelen, werden al problematischer; nu eens De Witt, dan weer de prins leken zich van zijn steun te hebben verzekerd. Deze ongebondenheid kwam hem later op het verwijt te staan, dat hij 'een man van lagere zedelijke orde' was: 'Hij was een egoïst en een intrigant... Morele diepgang had hij stellig niet'³⁰. De factie van Hooft tenslotte werd een 'middenpartij' genoemd. Men zocht naar pendanten van de partijen, zonder acht te slaan op de

26 G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw', in: W. W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen, 1983) 107.

27 R. Fruin, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het burgemeesterschap van Amsterdam tijdens de Republiek', *Verspreide geschriften*, IV ('s-Gravenhage, 1901) 305-337.

28 Zie L. J. Rogier, 'De ware vrijheid als oligarchie (1672-1747)', in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, 1, 295-314, *passim*.

29 Bontemantel, *Regering van Amsterdam*, I, 167-169 en II, 127.

30 Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, III, 167. Zie Elias, *Regentpatriciaat*, 163.

princiële verschillen tussen de stedelijke- en de Uniepolitiek. In de burgemeesterskamers speelden partijpolitieke kwesties een rol, maar om deze kamers te kunnen betreden moesten de regenten meedoen aan het spel van kuiperij en stemmenruil. Ook De Witt, de vleesgeworden onkreukbaarheid, mengde zich voortdurend in de stedelijke verkiezingen om voldoende steun te behouden voor zijn beleid. Bovendien speelde er in de burgemeesterskamer meer dan alleen Unie-aangelegenheden. Partijpolitiek was een zaak van hen die in de factiepolitiek succes hadden behaald, in de factiestrijd zelf speelden partijpolitieke overwegingen een geringe rol: hier ging het vooral om de belangen van de eigen factie en de moederstad. De kritiek dat Roorda te weinig aandacht schonk aan de partijen, is dus niet terecht.

AMSTERDAM IN HET RAMPJAAR 1672³¹

Tussen 1665 en 1671 nam Valckenier een overheersende positie in de Amsterdamse politiek in. Hij en De Graeff werden in 1666 samen burgemeester, en schakelden Hooft, leider van de derde Amsterdamse factie, voor drie jaar uit door hem af te vaardigen naar de admiraliteit van Amsterdam. In 1669 werd ook De Graeff 'uit Burgemeesterencamer gesmeeten'³². Hooft werd voor nog eens driejaar weggewerkt, ditmaal naar de gecommitteerde raden in Den Haag.

De factie van Valckenier, die in 1670 naar het prinsgezinde kamp overliep, kwam in 1671 bij de jaarlijkse verkiezingen ten val. In deze 'eclipse in de son' speelden vooral persoonlijke antipathieën jegens Valckenier een rol. Het is onduidelijk of De Witt zieh in de factietwist heeft gemengd³³. Ook in februari 1672, tijdens groeiende oorlogsdreiging, werden de kandidaten van de heersende facties, Outshoorn, Hooft, Reynst en Van der Poll, tot burgemeester gekozen. Valckenier werd aangewezen als vervanger van Hooft in de gecommitteerde raden, duidelijkken wraakneming door Hooft, die zelf zes jaar lang aldus was 'weggewerkt'³⁴.

Begin april verklaarden Engeland en Frankrijk de Republiek de oorlog. De toevloed van duizenden vluchtelingen na de inname van Utrecht door de Fransen zorgde in Amsterdam voor grote problemen³⁵. Vanaf 26 juni braken vrijwel dagelijks rellen uit. De eerste fase van de oproerigheid, die voortduurde tot 9 juli, werd gekenmerkt door

31 Voor deze paragraaf is vooral gebruik gemaakt van gepubliceerde bronnen (pamfletten, kronieken etc), en daarnaast van de vroedschapsresoluties. Systematische raadpleging van de eveneens in het GAA berustende (nauwelijks leesbare) 'missiven van de gedeputeerden ter dagvaart', van de 'personalia' van de families Hudde en Witsen, en van de 'belastingcohiers' uit 1674, leverde geen relevante gegevens op.

32 Bontemantel *Regeeringe van Amsterdam*, II, 148. Zie deel I, 94.

33 Roorda meende dat de afvalligheid van Valckenier rond 1670 geen wezenlijke betekenis had voor de positie van De Witt. Fruin echter achtte hem niet opgewassen tegen Valckenier: daarom zou hij met de tegenstanders van Valckenier hebben samengespannen. Ook Witsen vermeldde dat de 'eclipse', waarvan hijzelf een der gedupeerden was, was 'besteld door De Witt'; N. Witsen, 'Verhael van saeken voorgevallen in den jaere 1672', aangehaald door Fruin, 'Burgemeesterschap', 315, noot 1; Roorda, *Partij en factie*, 82.

34 Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, U, 178-179.

35 Commelin, *Beschryvinge*, 1198.

een diep wantrouwen onder de burgerij voor de standvastigheid van de regering. Dit wantrouwen was gebaseerd op een gerucht. De vroedschap had op 26 juni besloten niet in te stemmen met het geven van volmachten aan Pieter de Groot voor de onderhandelingen met de Fransen; de strijd moest worden voortgezet³⁶. Het is onduidelijk hoe dit besluit tot stand kwam. Petrus Valkenier schrijft de kloeke taal van de raad toe aan de bemoedigende woorden van Gillis Valckenier, die opriep tot dappere weerstand³⁷. Ook Witsen verhaalt dat enkele vroedschapsleden geneigd waren de volmacht van De Groot te ondersteunen, totdat Valckenier en hijzelf zich daartegen uitspraken³⁸. Bontemantel blijkt een andere versie van het gebeurde te hebben. Na langdurig vergaderen zou 'eenparich verstaen' zijn niet accoord te gaan met het toekennen van volmachten aan De Groot. Naderhand heeft hij echter de woorden 'eenparich verstaen' doorgehaald en vervangen door 'verstaen': eensgezindheid was dus toch ver te zoeken. Hoe belangrijk dit is, blijkt uit het schuttersdagboek. De auteur had vernomen dat zestien vroedschapsleden zich hadden uitgesproken tegen onderhandelingen, twintig echter voor, waarna de zestien hadden bedreigd de schutterijen naar boven te roepen. Zover kwam het uiteindelijk niet, maar de gebeurtenis was volgens de schutter 'de rechte oorszaak van alle tweedragten en moeylijkheeden tussen de magistraat en burgerij'³⁹.

Zou inderdaad Valckenier — ik neem aan dat de zijnen in de minderheid waren — bedreigd hebben de schutters boven te roepen? Gebhard acht het gerucht niet zonder grond, Geyl noemt het 'een volmaakt ongeloofwaardig verhaal'⁴⁰. Het vond echter geloof, en vanaf 26 juni zien we de gemeente met groot wantrouwen optreden tegen de rivalen van Valckenier.

Dat bleek al dezelfde avond. Enkele schutters brachten, als gewoonlijk, de stadssleutels aan het huis van burgemeester Reynst, wiens taak het dat kwartaal was de sleutels te bewaren. Zij weigerden deze echter aan de knecht af te geven, waarna Reynst zelf naar buiten kwam en te verstaan kreeg dat de sleutels niet bij hem maar op het stadhuis, in handen van de burgerij behoorden te berusten, en 'dat hij bij de burgerij zeer suspect was'. De burgemeester besloot daarop voortaan op het stadhuis te slapen⁴¹. De angst dat de regenten het vaderland wilden verkopen en overgeven, was eveneens gebleken uit een voorval eerder op de dag. Veldmaarschalk Johan Maurits, op doortocht door de stad, werd door een grote menigte bedreigd en geslagen⁴².

36 Desondanks besloten de Staten van Holland, in afwezigheid van de Amsterdamse afgevaardigden, De Groot de volmachten wèl te geven: *Notulen gehouden ter Staten-vergadering van Holland (1671-1675) door Cornelis Hop en Nicolaas Vivien* (Amsterdam, 1903) 138-142.

37 Valkenier, 't *Verwerd Europa*, 647; Commelin, *Beschryvinge*, 1199.

38 J. F. Gebhard, *Iets over Nicolaas Witsen* (s. 1., s. a. [1902]) 8.

39 Gebhard, 'Dagboek', 51; Bontemantel, geciteerd door J. F. Gebhard, ed., 'Amsterdamsche aantekeningen uit 1672', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, II, 10 ('s-Gravenhage, 1880) 149-150; het verhaal kan niet geheel juist zijn, daar Van Beuningen afwezig was, zodat hooguit 35 raden aanwezig waren.

40 Gebhard, 'Amsterdamsche aantekeningen', 151; Geyl, *Oranje en Stuart*, 290, 388 noot 292.

41 Gebhard, 'Dagboek', 51-52; Valkenier, 't *Verwerd Europa*, 746-747; Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aantekeningen', 155-156.

42 Valkenier, 't *Verwerd Europa*, 687-688.

Om de argwaan weg te nemen publiceerde de regering een verbod op de uitvoer van graan naar bezette gebieden, met de toevoeging dat zij gezind was de stad tot het uiterste te beschermen. Volgens Valkenier en Commelin had de afkondiging het gewenste effect: zij 'vloog de heele Stad door, en gaf een groote moed en couragie onder de Gemeente'. Wagenaar en het schuttersdagboek ontkennen dit: de resolutie had 'geen credyt', zodat een gedeelte van de burgerij 'bleef morren'⁴³. Dat deden ook enkele kooplieden; op 30 juni gingen zij van de beurs naar de schermeschool om met de schutterskolonels te spreken. Zij klaagden, in het bijzijn van zo'n tweehonderd burgers, dat de verdediging niet krachtig genoeg ter hand werd genomen. De kolonels wezen de protesten van de hand: 'ten paste niet dat de borgerije de heeren zoude willen gebieden, want dan waren de heeren geen heeren meer'. De burgers gingen 'al morrende' naar huis⁴⁴.

De onrust bereikte op 1 juli een voorlopig hoogtepunt. De vroedschap was door zijn afgevaardigden in Den Haag gevraagd te beraadslagen over opheffing van het eeuwig edict, waarin de afschaffing van het Hollandse stadhouderschap was vastgelegd. Dit was een delicate kwestie, daar allen in 1670 de eed hadden afgelegd op instandhouding van het edict. De raad besloot dat de afgevaardigden in de Staten van Holland dienden te stemmen voor opheffing, indien de andere steden hetzelfde zouden doen. Andries de Graeff en Willem Backer werden naar Den Haag gestuurd om dit besluit over te brengen. De koets van de heren werd op de Haarlemmerdijk tegengehouden door een groep 'siegt graauw en vrouwvolk'⁴⁵. Toegesnelde schutters dwongen de heren uit te stappen, waarna de regenten zich verscholen in het Heren-logement en schutterskapitein Geelvinck het volk tot bedaren trachtte te brengen. Onder zijn begeleiding liepen zij vervolgens naar de Haarlemmerpoort, maar de wachten — nota bene behorend tot de compagnie van Geelvinck — weigerden doorgang te verlenen, zodat men terugkeerde naar het stadhuis. Er werden stenen gegooid en een mes gestoken, maar geen der heren raakte gewond. Vervolgens spraken de burgemeesters Outshoorn en Hooft de menigte toe, waarna eindelijk De Graeff en Backer, begeleid door Hooft, Outshoorn, en Geelvinck, de stad konden verlaten⁴⁶.

We zagen opnieuw dat De Graeff en zijn factiegenoten bij de burgerij zeer verdacht waren. Valckenier daarentegen was de held van het volk. De connectie tussen De Graeff en De Witt was natuurlijk welbekend. De burgemeesters Hooft en Outshoorn hadden zich in 1671 weliswaar bij De Graeff gevoegd om Valckenier ten val te brengen, men was zich toch bewust van de staatkundige geestverwantschap tussen hen

43 Gebhard, 'Dagboek', 53; Wagenaar, *Amsterdam*, II, 347; Commelin, *Beschryvinge*, 1200; Valkenier, 't *Ververd Europa*, 688.

44 Gebhard, 'Dagboek', 54-55.

45 Wagenaar, *Amsterdam*, II, 348-349.

46 Gebhard, 'Dagboek', 56; Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aanteekeningen', 163. Een vergelijkbare rel speelde zich af op 3 juli. Een deputatie uit Edam, in het bezit van een lastbrief met het standpunt dat de onderhandelingen met Lodewijk XIV dienden te worden voortgezet, werd op het Haarlemmerplein tot stoppen gedwongen door enkele schutters. Pas nadat de burgemeesters zich met de zaak hadden bemoeid, konden zij hun reis vervolgen; Gebhard, 'Amsterdamsche aanteekeningen', 181-185.

en Valckenier. Dit verklaart waarom zij erin slaagden de burgerij tot bedaren te brengen.

De populariteit van Valckenier blijkt vooral uit een voorval op 1 juli. Een aantal burgers zocht de oud-burgemeester 's avonds thuis op. Zij stelden hem voor een leger te vormen van wel twintigduizend man, waarmee zij De Graeff, die zij van lafhartigheid verdachten, te lijf wilden gaan. Valckenier ontkende weet te hebben van verraders binnen de regering, en wees het plan van de hand. De burgers waren nog niet vertrokken of een nieuwe delegatie, zo'n twintig man groot, vroeg Valckenier om een onderhoud. De avond tevoren was hem hetzelfde overkomen, en ook toen had hij de burgers, die De Graeff wilden 'doot slaan', gezegd dat zijn rivaal geen verrader was⁴⁷.

Deze gebeurtenissen passen niet goed in de factietheorie. De burgers wisten de weg naar de heren wel te vinden, en het initiatief ging niet van Valckenier uit. Integendeel, hij hield zijn politieke rivaal de hand boven het hoofd. Later pochte hij nog vaak dat De Graeff zijn leven aan hem had te danken, want als hij ten overstaan van de oproerige burgers niet 'had ges weegen ende de schouders opgehaelt', zouden zij hem zeker hebben vermoord⁴⁸.

Op 2 juli beraadslaagde de raad opnieuw over opheffing van het eeuwig edict. Valckenier, die vijfjaar eerder samen met Fagel het edict had geïnitieerd, keerde zich tegen opheffing en stelde voor Willem tot graaf te benoemen, maar de raad besloot de verheffing van de prins tot stadhouder te ondersteunen. Tevens werden twee compagnieën vrijwillige ruiters gevormd, omdat de gemeente nog zeer onrustig was en zelfs schutters zich oproerig toonden. Maar de raad was niet van zins de stad 'in een bloet bat te setten', en droeg de burgemeester op burgers die het stadhuis zouden binnendringen respectvol te ontvangen⁴⁹.

Nadat Amsterdam op 3 juli in de Statenvergadering het voorstel deed de prins te verheffen tot stadhouder — hetgeen vrijwel direct werd aangenomen — kwam de oproerigheid nagenoeg tot stilstand⁵⁰. Het wantrouwen verdween echter niet bij allen: op 5 juli begaf Govert Outvorst, koperslager en schutterssergeant, zich naar de burgemeesterskamer, waar Hooft als enige aanwezig was. Outvorst vroeg 'hoe men 't met de Stad voorhad?' daarby voegende dat hy en wel drieduizend met hem ongerust waren, en gerust gesteld wilden worden⁵¹.

Op 7 juli werd ook Witsen, die zeer geliefd bleek te zijn bij de gemeente, bezocht door een aantal schutters die aanboden hem 'een groot man' te maken. Hij weigerde echter op deze 'oproerige discoersen' te reageren. Geheel rustig was de stad dus nog niet. Dat blijkt ook uit een brief die de regering op 8 juli naar Willem III zond, waarin zij hem uitnodigde de stad eens te bezoeken. In schril contrast met de mooie woorden van de

47 Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aantekeningen', 164-165.

48 *Ibidem*, 165, noot 1.

49 *ibidem*, 175, noot 2, 177.

50 Uit de notulen van Hop/Vivien valt niet af te leiden dat de benoeming eerst op 4 juli plaatsvond zoals Wagenaar, Roorda en Geyl vermelden. Commelin, het schuttersdagboek en Gebhard plaatsen de verheffing op de avondzitting van 3 juli.

51 Wagenaar, *Amsterdam*, II, 354-355.

brief lezen wij bij Witsen de ware reden van de invitatie: Amsterdam nodigde hem uit 'tot contentement van 't greau'⁵².

De prins zou niet vóór 12 augustus tijd vinden om de stad te bezoeken, doch zijn houding in deze weken blijkt uit een brief, gedateerd 8 juli, die hij aan alle steden in Holland richtte. Hij stelde voor met strenge plakATEN toekomstige 'commoties ende beweginghen van het volck' te voorkomen, al was hem niets bekend van verraad onder regenten⁵³. De brief miste zijn uitwerking niet, al kan de rust die nu voor enige weken aanbrak ook worden toegeschreven aan het feit dat de burgerij haar dringendste wens, de verheffing van de prins, nu vervuld had gezien: op 9 juli vond in Den Haag de plechtige eedsaflegging van de nieuwe stadhouder plaats.

Amsterdam tussen 10 juli en 20 augustus 1672

De periode tussen de verheffing van de prins en de Wittenmoord bracht geen normalisering van de betrekkingen tussen burgerij en regering. De verdeeldheid binnen het patriciaat bleef in stand, en het wantrouwen jegens de Loevesteinse elementen in de regering werd levend gehouden door talloze pamfletten. Nadat ook de prins zich van de onder druk staande regenten afkeerde, en de militaire situatie uitzichtloos bleef, kon de val van de oude regering slechts een kwestie van weken zijn. Daarbij speelde vermoedelijk een belangrijke rol dat uit andere steden in het gewest alarmerende berichten kwamen over ongehoorzaam gedrag van schutterijen, en over grootscheepse rellen en vernielingen door het volk.

De meest opvallende ontwikkeling in dit interbellum is wel de gedaanteverwisseling van de oproerige beweging. Vóór 10 juli was slechts sprake van oproerigheid, nadien richtte de aandacht van met name de ontevreden schutters zich meer en meer op het schrijven van pamfletten en rekesten, na 20 augustus culminerend in het ontstaan van de Doelenlopersbeweging.

In de geladen atmosfeer durfde de regering verzoeken om nieuwe troepen en wapens niet te weigeren, uit angst voor nieuw oproer jegens de 'verraders', maar men vreesde voor de veiligheid van de stad zelf. Op 16 juli stuurde de vroedschap burgemeester Hooft naar de prins, om hem openheid te verschaffen ten aanzien van de stedelijke defensie en financiën. De dag erna had Hooft tweemaal een onderhoud met de stadhouder, waarin hij niet alleen zijn missie vervulde, maar zich tevens geroepen voelde de prins 'hogere waardigheden' voor te spiegelen, indien deze de oorlog met Engeland zouden kunnen bekorten. Hiermee was Hooft zijn boekje te buiten gegaan, en toen hij op 19 juli verslag uitbracht van zijn reis, werd hij door de vroedschap 'al morrende' voor zijn moeite bedankt⁵⁴. De prins was op het aanbod niet ingegaan. Waarom Hooft het aanbod van 'hooger digniteiten' heeft gedaan, is nooit opgehelderd. Roorda suggereert dat Hooft toenadering zocht tot Valckenier, die immers had bepleit

52 Gebhard, *Iets over Nicolaas Witsen*, 9, 12.

53 Knuttel 10157 (W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustend in de K.B.* (Utrecht, 1978)); Gebhard, 'Dagboek', 59; Valkenier, 't *Verwerd Europa*, bijlagen, 119.

54 Wagenaar, *Amsterdam*, II, 360-361; Gebhard, 'Amsterdamsche aanteekeningen', 192-193.

de prins de grafelijkheid op te dragen⁵⁵. Mij lijkt waarschijnlijker dat hij simpelweg een poging deed bij de stadhouder in het gevlij te komen.

Rond 19 juli plakte 'een liefhebber deser Stad' een biljet aan de beurs met een reeks adviezen om 'oproer ..., verradery, flauhartigheid, disordre' te voorkomen. De suggesties zijn hier niet van belang, wel de schuchtere toon van het pamflet en het feit dat de schutter het belangwekkend genoeg vond om het over te nemen in zijn dagboek⁵⁶. Zoals al in de sleutelkwestie was gebleken, stelden ook de schutters niet langer al hun vertrouwen in het welbevinden van de regenten.

Dezen hadden er overigens een nieuwe zorg bij: de prins begon zich hoe langer hoe meer te distantiëren van de bedreigde stadsbesturen. We zagen dat hij op 8 juli had gepleit voor streng optreden. De Staten van Holland ontwierpen vervolgens een plakkaat tegen de oproerige bewegingen, maar de prins weigerde op 15 juli toe te staan dat dit op zijn naam werd gesteld. Hij gaf te kennen dat de wanordelijkheden veroorzaakt werden door schutters en hun officieren, die zich niet zouden laten weerhouden door plakkaaten⁵⁷. Ernstiger werd de situatie, toen de prins niet in de Staten-vergadering wilde verschijnen tenzij hij enkele leden de toegang zou mogen ontzeggen⁵⁸. De nieuwe koelheid van Zijne Hoogheid spreekt ook uit de brief, die hij op 22 juli aan Johan de Witt zond. De raadpensionaris had hem op 12 juli gevraagd enkele geruchten te weerleggen⁵⁹. Na lang aarzelen antwoordde de prins dat hem van enige fraude, door De Witt begaan, niets bekend was. Hij kon echter geen tijd vrijmaken om na te gaan wie verantwoordelijk was voor de verwaarlozing van het leger. Deze brief was 'weinig edelmoedig', vond Japikse. Hij was zelfs 'zó uit de hoogte en zó koel', aldus Geyl, dat de orangisten er een vrijbrief in zagen nog feller tegen de Loevesteiners te ageren. Dat er aan de defensie iets had geschort, liet de prins immers duidelijk doorschemeren⁶⁰.

Ook in Amsterdam laaide het verzet tegen de 'verraders' weer op. Op 29 juli verscheen een pamflet met verdachtmakingen jegens Bontemantel, Reynst, Vlooswijk, Van der Poll, Outshoorn, Hoof en De Graeff. Dit is opmerkelijk, daar Hoof en Outshoorn nu in één adem werden genoemd met leden uit de factie van De Graeff. Alle genoemde personen hadden echter gemeen dat zij tegenstanders van Valckenier waren, zodat Gebhards opmerking dat de pamflettist 'met den werkelijken stand der partijen in den Raad weinig bekend was', niet terecht is⁶¹; hij doelde op facties, niet op partijen.

Op 3 augustus brak opnieuw oproer uit, wellicht het grootste uit het rampjaar, en zeker

55 Roorda, *Partij en factie*, 148, noot 3.

56 FM 6213 (P. A. Tiele, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Eerste Afdeling. Verzameling van Frederik Muller (Amsterdam, 1858-1861)*); Gebhard, 'Dagboek', 65-67.

57 Geyl, *Oranje en Stuart*, 315; Roorda, *Partij en factie*, 139.

58 *Notulen Hop/Vivien*, 222-224.

59 Uit het pamflet Knuttel 10346, waarin werd gesuggereerd dat De Witt generaliteitsgelden had achtergehouden en het landleger had verwaarloosd. Zie Rowen, *Johan de Witt*, 244-245.

60 Japikse, *Johan de Witt*, 332; Geyl, *Oranje en Stuart*, 317.

61 Gebhard, 'Amsterdamsche aantekeningen', 198. Zie Gebhard, 'Dagboek', 70, Knuttel 10358, Knuttel 10346, Knuttel 10357, FM 6266 (= Knuttel 10360), Roorda, *Partij en factie*, 150 noot 1.

het gevaarlijkste, daar vele schutters nu weigerden tegen mede-burgers te vechten. Inzet van het oproer was opnieuw de vraag, waar de stadssleutels bewaard dienden te worden. In augustus brak het kwartaal aan, waarin Van der Poll verantwoordelijk was voor de sleutels. De schutters kregen te horen dat hij te oud was om in het stadhuis te overnachten, en de sleutels daarom voortaan weer thuis moesten worden afgeleverd⁶². Een grote menigte verzamelde zich op de Dam om te zien of de schutters de sleutels inderdaad naar de burgemeester zouden brengen. Valkenier vermeldt, dat het volk was opgehitst door enige 'oproer-maakers, die haaren mantel om de ooren geslagen hebbende, om te minder bekend te zijn'. Nadat bekend werd, dat Van der Poll inderdaad enkele sleutels in handen had, dreigde zijn huis door de woedende menigte geplunderd te worden. De vrijwillige ruiters konden in de chaos niets uitrichten, en vertrokken. Ook het twaalfstal soldaten dat achterin de tuin was gelegerd, kreeg opdracht te vertrekken. Uiteindelijk zag Hooft, die in het huis van Van der Poll aanwezig was, zich gedwongen de sleutels aan de schutters af te staan. Vervolgens werden zij in triomf naar het stadhuis gebracht. Dat de burgerij hier haar zin kreeg, was vooral te danken aan het feit dat veel schutters weigerden hun superieuren te gehoorzamen⁶³.

We zagen dat zich onder de menigte enige oproermakers mengden die zich onherkenbaar hadden gemaakt door zich met mantels te bedekken. Roorda suggereert dat de agitatoren, die hij om onduidelijke redenen 'mannen van aanzien' noemt, handlangers van Valckenier waren, al geeft hij toe dat bewijzen ontbreken⁶⁴. Hij onderschatte wellicht de angst van de burgers voor gerechtelijke vervolging; ook in september bleken veel oproerige schutters bevreesd om bij de autoriteiten bekend te raken, zodat zij weigerden een rekest aan het stadsbestuur te ondertekenen.

Wel maakte Valckenier van de wanorde gebruik door een poging te wagen zich te verzoenen met Hooft. In de raadsvergadering van 4 augustus bood hij Hooft zijn verontschuldiging aan voor zijn vroegere daden, en beloofde voor de toekomst 'alle vrintschap'⁶⁵. Een verzoening bleef uit, maar de positie van De Graeff werd steeds wankeler.

Op 12 augustus arriveerde de prins voor een vierdaags bezoek. Hij verzocht een vergadering van de vroedschap te mogen bijwonen, hetgeen werd ingewilligd, hoewel Tulp en Bontemantel zich verzetten. Hooft liep vervolgens 'met groote ijver' naar de prins, die in een ander vertrek van het stadhuis zat, en leidde hem naar de stoel van de president-burgemeester. Toen de vergadering bijna ten einde was trad De Graeff binnen; hij liep recht op de prins af, met uitgestoken hand, maar het viel op dat Willem

62 Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aanteekeningen', 205-216, 224-225; Valkenier, 't Ververd Europa, 746-749; Gebhard, 'Dagboek', 74-79; Van Domselaar, *Beroerten*, 108-109; Wagenaar, *Amsterdam, E*, 365-370.

63 Valkenier, 't Ververd Europa, 747-748; Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aanteekeningen', 209-217. De krijgsraad besloot de sleutels voortaan op het stadhuis te bewaren in een kist met dubbele sleutels, één voor de burgemeester en één voor het hoofd van de stadhuis-wacht. Van der Poll bleef gehaat; toen hij op 4 augustus naar het stadhuis liep, werd geroepen: 'dit is de burgerbeul, bruit den ouden hont de kop in, smijt hem doot!'; Gebhard, 'Dagboek', 76-79.

64 Roorda, *Partij en factie*, 187.

65 Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aanteekeningen', 246.

'hem niet aengenaem aen sacht'⁶⁶. Het heeft er alle schijn van, dat de kaarten al geschud waren: Hooft slaagde erin in het gevlij te komen bij de prins, De Graeff niet.

Na de Wittenmoord

Aangezien de geschiedschrijving er doorgaans van uitging dat zich in Amsterdam pas na de Wittenmoord grote oproerigheid voordeed, is de betekenis van de doelenlopersbeweging van 7 tot 13 september altijd overbelicht. De metamorfose van de ontevreden burgers, van oproerlingen tot rekestenschrijvers, geeft aan dat het wantrouwen onder de burgerij jegens delen van het patriciaat zeer diep zat. Gaandeweg bezonnen enkelen zich op de vraag, hoe hun klachten ten aanzien van de aristocratie konden worden verholpen, resulterend in de 'democratische' eisen van de doelisten: herstel van de oude handvesten, beëindiging van het nepotisme in de ambtenbegeving en onafhankelijkheid van de schutterijen. Maar hoe gering de betekenis van deze fase van de burgeragitatie is, blijkt al uit het feit dat de regering al was afgetreden vóórdat de doelenlopers hun beroemde vergaderingen hielden ! Dit aftreden schreef Geyl dan ook toe aan innerlijke verdeeldheid van het patriciaat, zodat de wetsverzetten niet meer dan een 'paleisrevolutie' was. Roorda ging nog verder, en zag het burgeroproer zélf als een intrige van Valckenier, die er bovendien niet in slaagde grote delen van het volk op de been te krijgen⁶⁷.

Dat het aftreden toch werkelijk voortkwam uit de kracht van het primitiefste stadium van de burgerlijke ongehoorzaamheid, de rellen van juni-augustus en het onbetrouwbare gedrag van de schutterijen, werd miskend. Daarvoor zijn twee redenen aan te voeren. Ten eerste: de eenzijdigheid van de bronnen. Valkenier, Van Domselaar en Commelin keurden het oproer van de volksklasse nauwelijks een woord waardig, maar zij waren alledrie gelieerd aan Gillis Valckenier. Van hen kunnen we derhalve geen objectief verslag verwachten⁶⁸. De aantekeningen van Bontemantel zijn eveneens verdacht. Bij de burgerij was hij, als tegenstander van Valckenier, zeer gehaat. Bij de rellen van juli bleef hij, naar eigen zeggen, slechts ongedeed omdat hij als schout bewakers bij zich had. Eenmaal dreigde hij gestenigd te worden door een groep vrouwen; hij achtte het toen raadzaam een oranje sluier om te doen 'om alle aenstoot te mijden'⁶⁹. Zoals nog zal blijken, was hij fel gekant tegen de wetsverzetten. Dat hij zou worden ontslagen, stond natuurlijk vast, want hij was niet alleen lid van de 'Wittiaanse' factie van De Graeff, maar hij had zich als weinig anderen verzet tegen het verlenen van gunsten aan de prins⁷⁰. Daarom stelde hij zich in de vroedschap op

66 *Ibidem*, 236-239; Gebhard, *Iets over Nicolaas Witsen*, 10-12.

67 'Geyl, Democratische tendenties', 335-336, Roorda, *Partij en factie*, 184-185.

68 Gedurende het rampjaar had Commelin een geheel andere houding aangenomen. Volgens Bontemantel was hij de drukker van de meeste oproerige pamfletten (Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 199). Ook zijn broer, Jan Commelin, toonde na de wetsverzetten 'een ander verstant'; eenmaal vroedschapslid en schutterskapitein geworden, liet hij zijn standpunt uit 1672, dat deze ambten onverenigbaar zijn, varen (Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 231).

69 Bontemantel, geciteerd door Gebhard, 'Amsterdamsche aantekeningen', 189-191.

70 Zie bijvoorbeeld Kroon, *Amsterdam in 1672*, 73 noot 1.

het standpunt dat het met de oproerigheid wel meeviel, en ook na zijn ontslag bleef hij van mening, dat de intriges van Valckenier, niet de burgerbeweging, de wetsverzetting hadden veroorzaakt. Inderdaad profiteerde Valckenier als geen ander van de regeringsverandering, en bekende hij later dat de prins zijn raad had gevraagd bij de benoeming van 'Nieuwe Heren'. Toch blijven er twee raadsels over: waarom nam de raad, waarin de factie van Valckenier slechts een minderheid vormde, de wetsverzetting-resolutie aan, en waarom keerde hijzelf zich op 3 september nog tegen aanvaarding van deze resolutie?

De tweede oorzaak van het gebrek aan aandacht voor de wanordelijkheden van juni-augustus is, naar mijn mening, dat ook auteurs als Geyl en Roorda zich niet geheel konden losmaken van de afkeer in de bovenlaag van de vroegmoderne samenleving voor de smalle gemeente en het 'grauw'. Geyl schreef immers:

De anti-democratische gezindheid van de weigestelden en van de meeste intellectuelen wordt pas recht begrijpelijk, al men iets weet van de destructieve krachten die zij in de onderste lagen van hun maatschappij aanwezig zagen⁷¹.

Het werk van Dekker toonde aan dat men die 'destructieve krachten' niet moet overdrijven. Bij de rellen die ik tot dusverre heb beschreven, is vooral gebleken dat de felheid en de omvang van de wanordelijkheden het patriciaat in grote verlegenheid brachten, hoewel er nauwelijks excessen waren. Uit het feit dat het in andere Hollandse steden, anders dan in Amsterdam, wel tot grootscheepse vernielingen kwam, kan men niet concluderen dat de druk op de Amsterdamse regering ontoereikend was om haar tot aftreden te bewegen. Dat ook in Amsterdam grote ontevredenheid bestond, blijkt wel uit het ontstaan van de doelenlopersbeweging, die geen parallel had in andere steden. De constitutie zelf, waarin de heren heersen en de burgers berusten, stond geheel op zijn kop: volk en schutterijen gaven te kennen hun bestuurders niet te vertrouwen, en namen, zoals ook bij de sleutelkwestie bleek, het heft in handen.

Nadat op 21 augustus bekend werd dat Haagse schutters Johan en Cornelis de Witt hadden vermoord, brak opnieuw oproer uit. Op 23 augustus werd op verschillende plaatsen in de stad een pamflet aangeplakt waarin werd gevraagd om het herstel van de oude handvesten en de verwijdering van alle regenten uit de schutterijen en de Oost- en de Westindische Compagnie⁷². De Amsterdamse gedeputeerden ter dagvaart, waaronder Valckenier, gingen nog dezelfde avond met het pamflet naar de prins, die 'met wynich attentie' luisterde en liet weten het oproer niet te kunnen beëindigen. Hij adviseerde daarom een akkoord te sluiten met 'de hoofden van de onvergenoege Borgery'⁷³.

71 Geyl, 'Democratische tendenties', 6

72 Gebhard, 'Dagboek', 91; Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, 12. Zie ook FM 6125, Knuttel 10217, Knuttel 10214, Meulman, 4826 (J. K. van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten enz., aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman (Amsterdam, 1866-1868)*).

73 Resoluties vroedschap Amsterdam, 24 augustus 1672; Wagenaar, *Amsterdam*, II, 377; Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 180-182.

Hierna stelden de burgemeesters de vroedschap voor dat de gehele regering zou aftreden. De Graeff gaf te kennen 'de saecke in te sien met groote becommeringe', nu de prins geen bescherming wilde bieden, en het voorstel daarom te steunen. Tulp en Bontemantel kantten zich ertegen, omdat het de rumoerigheid juist zou vergroten. Uiteindelijk besloten de burgemeesters in het geheel niets te doen, 'siende de discrepeerende advysen'⁷⁴.

In Den Haag zat men echter niet stil. Op 26 augustus adviseerden de gecommitteerde raden aan de Staten van Holland de stadhouder te machtigen het oproer te beteugelen, desnoods door het verlenen van eervol ontslag aan de regenten. In dit advies waren gecommitteerde raden 'eenparigh', hetgeen betekent dat ook Valckenier zich ervóór heeft uitgesproken. Raadpensionaris Fagel liet weten dat de prins van mening was dat veel regenten ten onrechte voor verdacht werden gehouden en hij hen, indien tot wetsverzetting gemachtigd, zoveel mogelijk zou sparen⁷⁵. Amsterdam besloot het voorstel te steunen, en op 27 augustus namen de Staten de wetsverzettingsresolutie aan, 'op inschryvinge'. De prins werd opgedragen de burgerij tot bedaren te brengen, of anders 'verdachte' regenten tot aftreden te dwingen⁷⁶.

In Amsterdam besloot de raad op 30 augustus de resolutie niet af te schrijven. Er werd nog een poging gedaan De Graeff en Hooft met Valckenier te verzoenen, doch dit faalde; Hooft verklaarde zich na lang aarzelen vóór verzoening, maar Valckenier 'wilde daer niet nae luysteren'⁷⁷. Roorda heeft deze verzoeningspoging ten onrechte in verband gebracht met het advies van de prins om met 'de hoofden van de onvergenoege Borgery te accorderen'. Daarmee bedoelde de prins vanzelfsprekend de oproermakers, of althans de ontevreden schutters, doch Roorda doet voorkomen dat hij adviseerde een verzoening tussen de facties te bewerkstelligen:

Alsof een man van Valckeniers politiek instinct op dit ogenblik, met de overwinning in zicht, bereid zou zijn met zijn tegenstanders over een contract van 'eenheid en harmonie' te spreken! Toen men hem met zo'n plan benaderde, weigerde hij er op in te gaan. Hij had geduld, het rumoer van de Amsterdamse burgers kon voortgaan⁷⁸.

Deze lezing is niet alleen onjuist, maar ook onlogisch: de prins had niets te winnen bij een verzoening tussen De Graeff en Valckenier.

Dat Valckenier niet meer uit was op 'harmonie', is vanzelfsprekend: zijn populariteit onder de burgerij (en bij de prins) berustte juist op zijn verzet tegen De Graeff, de Wittiaanse 'verrader'. En dat Hooft pas na lang aarzelen over te halen was tot deelname aan de verzoeningspoging, is ook begrijpelijk. Hij zag in dat De Graeff zeer zwak stond, maar hij kon er niet op vertrouwen dat de prins hem wèl zou handhaven als

74 Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 182-184.

75 *Notulen Hop/Vivien*, 295-296, 297, Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 187.

76 *Notulen Hop/Vivien*, 301. Het stond de steden vrij (binnen acht dagen) in te schrijven op de resolutie; zie Sylvius, *Historiën*, 448.

77 Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 188.

78 Roorda, *Partij en factie*, 155. Zie ook 180.

regent. De medewerking van Valckenier was vereist, maar het was gevaarlijk samen met De Graeff te opereren.

Op 3 september deed Valckenier tijdens een vroedschapsvergadering een woedende uitval naar De Graeff en Reynst, die hij in krachtige termen een financieel wanbeleid verweet. Hij kondigde aan de prins te laten weten dat 'die twee Heeren tot naedeel van de stadt regeeren'. De Graeff zag het hopeloze van zijn positie in, en verzocht om ontslag. De raad weigerde het verzoek, omdat zij niet tot ontslag van medeleden bevoegd was⁷⁹.

Het is opvallend dat Valckenier vooral beleidsbezwaren tegen De Graeff aanvoerde; de oud-burgemeester, aan wie door de bronnen zowel een onplezierig karakter als een grote bestuurlijke bekwaamheid wordt toegeschreven, was het stellig niet alléén om de macht te doen. Bovendien verdient het aandacht dat hij zowel tijdens als na de vergadering liet weten niet te voelen voor de wetsverzetting. Op 5 september stemde hij echter alsnog in met het voorstel een brief aan de prins te zenden, waarin alle regenten aanboden afstand te doen van de regering, zo de prins dit nodig oordeelde.

Waarom de raad hiertoe overging, is niet direct duidelijk: Amsterdam had de wetsverzettingsresolutie van de Staten immers aanvaard, zodat de prins reeds bevoegd was tot het ontslag. Waarschijnlijk was men hem zo terwille op aandrang van Hooft. Deze had begin september bezoek gehad van Beverning, zijn aangetrouwde neef, die als vertrouwensman van de stadhouder optrad; deze vertelde Hooft dat de prins niet zou rusten voordat enkele regenten zouden zijn afgezet. De Graeff was niet op de vergadering verschenen, zodat het voorstel zonder veel moeite werd aangenomen, unaniem zelfs, omdat 'men die saeke niet langer behoorde soo in 't onseker te laten'⁸⁰.

De burgerij begon zich nu als vanouds te roeren. Niet alleen ontstond er op 6 september een enorm oproer voor het huis van admiraal De Ruyter, ook verschenen er weer vele pamfletten en rekestten. Op 7 september kregen kerkgangers een oproep in de handen gedrukt om 's avonds te verschijnen in de Kloveniersdoelen. Rond de honderd personen gaven aan de oproep gehoor, 'meest geringe luyden'. Tot de aanwezigen behoorden dokter Abraham Poot, advocaat-dichter Blasius, de zijdereder Elias Nolet, en de boekdrukkers Hendrik Boom en Jeronimus Sweers. Na lang en rumoerig beraad nam de vergadering een rekest aan, dat de dag erna zou worden gepresenteerd aan het stadsbestuur, al durfden vele aanwezigen het niet te signeren⁸¹.

Volgens Roorda was de doelenvergadering op touw gezet door Valckenier. Het 'Tweede Dampraetje' stelt

dat dese Comedie geinventeert is door soodanige, die in dit troubel water hebben vermeen te visschen (maer ick segh niet datse juyst selve mede op 't Toneel haer vertoont en geageert hebben).

79 Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 40, 71, 189-191; resoluties vroedschap, 3 september 1672.

80 Resoluties vroedschap, 5 september 1672; Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 192.

81 Knuttel 10567/10568, Knuttel 10550 = Meulman 4847; Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 198-199.

Hieruit concludeert Roorda dat de leiders van de vergadering (onder meer Poot, Danckers, Vander Wayen, Smout, Blasius en Boom) marionetten van de oud-burgemeester waren: de intrige achter de doelenvergadering zou al te doorzichtig zijn geweest. Uit het vervolg van de passage uit het 'Tweede Dampraetje' blijkt echter, dat de auteur niet doelde op Valckenier, maar op de vergaderingsleiders zelf, die

na haer eygen oordeel capabel souden wesen, alleen soo een Stadt als Amsterdam te können regeeren ... en die noch in de Magistrature, noch in de Kercken-raedt getrocken ... werden⁸².

Concrete bewijzen van contacten tussen de doelenlopers en Valckenier zijn er niet. Bovendien had Valckenier geen belang bij verder oproer, nu de regering al had besloten tot aftreden.

Het vervolg van de doelenactie is door Geyl en Sachse uitvoerig beschreven, en kan hier kort afgedaan worden. Nadat met veel moeite vier burgers bereid waren gevonden de eisen van de burgerij aan de burgemeesters over te brengen, brachten zij een bezoek aan het stadhuis. Dit bezoek, waarvan Roorda ietwat suggestief melding maakt, is door henzelf beschreven⁸³. De gedeputeerden eisten herstel van de oude handvesten en privileges van de schutterijen. Hooft antwoordde, dat daarvan geen sprake kon zijn, omdat de regering reeds demissionair was, hetgeen de burgers nog niet bekend was. Hij drong erop aan dat de gehele burgerij de rekwestranten zou machtigen, want anders zouden de dag erna misschien nieuwe deputaties komen met andere verzoeken.

Op 10 september publiceerden de doelisten enkele lijsten van burgerkandidaten voor de openvallende vroedschapszetels. De verdeeldheid binnen de burgerbeweging blijkt uit het feit, dat de namen op deze lijsten nogal verschillend zijn⁸⁴. Een nieuwe doelenvergadering, wederom druk bezocht, werd na een handgemeen ontbonden. De conflicten blijken ook uit de vinnige pamfletten die tussen 8 en 13 september verschenen⁸⁵.

Met het mislukken van de doelenvergadering was het met de democratische beweging gedaan. Er viel ook niets meer te bereiken, want de prins was niet genegen de eisen van de burgerij aan te horen. Op 10 september maakte hij het ontslag bekend van zestien regenten, waaronder de burgemeesters Van der Poll en Reynst, en de raden

82 Knuttel 10568; zie Roorda, *Partij en factie*, 182-183.

83 Knuttel 10552, FM 6471; De vier zouden 'in hun schulp terugkruipend niet veel anders [hebben] gedaan dan verontschuldigen en onderdanigheidsbetuigingen aanbieden. Een aanval op de magistraat stak nauwelijks in hun optreden'; Roorda, *Partij en factie*, 184.

84 Een daarvan, een lijst van 33 burgerkandidaten (FM 6472), is gesigneerd door Abraham Poot, Jacob Danckers, Daniel Smout en Arnout vander Wayen. Geyl meent dat deze vier de gedeputeerden na hun missie opzij hadden geschoven en een radicalere koers bepleitten; 'Democratische tendenties', 51. Ik meen, op grond van FM 6467, dat zijzelf de vier gedeputeerden waren, zoals ook Bontemantel stelt. Zie FM 6477 en Knuttel 10553.

85 FM 6467, Meulman 6849. Zie ook Knuttel 10554, een spotdicht van Blasius, die door de Doelenlopers voor een spion van de regering werd gehouden, evenals de boekdrukker Boom, bij wie hij zijn spotversen liet drukken: 'Wat wonder en wat nieuws, Jan Hagel speelt de baas'.

Bontemantel en De Graeff⁸⁶. De meesten behoorden tot de factie van De Graeff. Op 15 september werden hun opvolgers aangewezen. Vooral vrienden en verwanten van Valckenier bleken op deze lijst te staan⁸⁷. De stadhouder maakte bekend, dat de ontslagen regenten geen enkel ambt mochten behouden. De regering had hierover opheldering gevraagd, al voorspelde een der ontslagenen 'dat de saecke niet gedaen sal weesen voordat een man (denoteerende Valckenier) sijn wraecklust sal voldoen weesen'. De verbittering was dan ook groot, toen bleek dat zij al hun ambten moesten neerleggen 'tot commissaressen der santpaeden incluyt'⁸⁸.

Rond deze tijd werd een tweetal bittere pamfletten verspreid. Het eerste noemde Valckenier 'een Patroon der Joden, en een tweede Jan de Wit'⁸⁹. Het tweede pamflet, gedateerd 22 september, heette te spreken namens duizenden burgers, en waarschuwde voor een bloedbad⁹⁰. Velen waren inderdaad niet tevreden over de wets verzetting. Bontemantel kreeg tussen 21 en 23 september meermalen bezoek van enkele schutters uit zijn compagnie; zij wilden rekwesteren voor hun oude kapitein, maar hij adviseerde hen 'sich stil te houden ende te doen, wat onderdaenen betaemt'⁹¹.

Het is vreemd dat Hooft, wiens factie bij de wetsverzetting was gespaard, door zijn ontslagen collega's veel minder verdacht werd van samenspanning met de prins dan Valckenier. Toen de geëxcuseerden op 19 september afscheid namen van de nieuwe burgemeesters beweerden enkele ontslagenen dat Valckenier achter de wetsverzetting schulde. Hooft gaf toe dat er van kwade opzet sprake moest zijn, maar beweerde dat hijzelf 'niet kan gesuspecteert werden, alsoo geen een enckel vrindt in de nieuwe electie heeft'⁹².

Valckenier hield zich intussen in Den Haag schuil. Toen hij hoorde van de geuite beschuldigingen, liet hij weten dat hij niet betrokken was geweest hij het 'excuseeren der Heeren', al wilde hij deze bewering niet onder ede bevestigen. Wouter Valckenier, zoon van Gillis, ontkende de aantijgingen eveneens: hij zei dat de prins zijn vader weliswaar had gevraagd om enige 'fraye mannen' voor de nieuwe regering voor te dragen, maar dat hij hieraan geen gehoor had gegeven⁹³. Geheel onschuldig kan Valckenier niet geweest zijn: van de zestien ontslagen heren hadden er twaalf meegewerkt aan de 'exclipsen' van 1671. De Wittianen van De Graeff waren voorgoed geëlimineerd, maar Hooft en zijn factiegenoten mochten blijven. Wellicht was dit de

86 Resoluties vroedschap, 11 september 1672; Wagenaar, *Amsterdam*, II, 400-401.

87 Van Beuningen en Hudde, neef van Valckenier, werden burgemeester. De drie nieuwe schepenen waren Louis Trip, schoonvader van Valckeniers zoon, Nanning Cloeck, neef van Valckenier, en David de Wilhem, zwager van Van Beuningen. Onder de negen nieuwe raden waren Gerard Bors en Nicolaas van Opmeer, neven van Hudde en ook aan Valckenier verwant, Trip, voorts Jean Appelman, Dirk Blom en Jan Commelin, alledrie neven van Valckenier, en Michiel Tilens, neef van Paneras. De drie overige nieuwe raden waren uit de coterie rond de prins voortgekomen. Blom, De Wilhem en Tilens komen ook voor op de lijsten met burgernominaties. Zie FM 6472; FM 6477; Roorda, *Partij en factie*, 185-186.

88 Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 216, 219-221, 231.

89 Knuttel 10561, FM 6483. Zie Gebhard, 'Amsterdamsche Aanteekeningen', 247.

90 Meulman 4854; Wagenaar, *Amsterdam*, II, 407.

91 Bontemantel, *Regeeringe van Amsterdam*, II, 226-229.

92 *Ibidem*, 223-224.

93 *Ibidem*, 226.

beloning voor Hoofds goede diensten: we zagen immers hoe onderdanig hij de prins terwille was geweest.

CONCLUSIES

Op grond van het werk van Roorda zou men verwachten dat de rol van volk en schutterijen in het aftreden van de Amsterdamse regering in september 1672 gering was. Hij schetste een beeld van immer voortschrijdende aristocratisering, waarin patriciaat en onderdanen in cultureel opzicht steeds verder uiteen groeiden, en het patriciaat zijn greep op de samenleving versterkte door de bewegingsvrijheid van gilden en schutterijen aan banden te leggen. Als de burgerij dan toch in opstand kwam, als gevolg van een externe factor, zoals oorlog, dan had dit weinig te betekenen. In de eerste plaats konden de ontevreden geen krachtige vuist maken door de gespletenheid van de samenleving en het machtsmonopolie van het patriciaat. In de tweede plaats werden de oproerlingen van bovenaf gestuurd door regenten zelf. Deze laatste stelling vloeit logisch voort uit de aristocratiseringstheorie: de oproerigheid van 1672 kan immers op geen andere wijze worden gerijmd met de toegenomen dominantie van de aristocratie en de eveneens toegenomen acceptatie van het aristocratische bestel. De factietheorie stelt dan ook dat de verheffing van Willem III te danken was aan de strijd van rivaliserende facties in de stemhebbende steden. Gespeend van iedere ideologische bevlogenheid schakelden die facties, die juist in dat jaar 'onderlagen', de door de oorlog in paniek geraakte bevolking in om de macht te herwinnen. Daartoe was het voldoende om zich voor enige tijd achter de roep om Oranje te scharen. Vertaald naar de situatie van Amsterdam in het rampjaar bracht de factietheorie mee, dat Roorda het oproer geënceneerd achtte door Gillis Valckenier, de oud-burgemeester die in 1671 de macht had verloren en nu, om weer op de kussens te komen, lippendienst bewees aan de oranjeleus.

Inderdaad bewijzen de conflicten tussen de prins en Amsterdam in de jaren na 1672 eens te meer, dat men noch Valckenier, noch Hooft kan zien als overtuigde orangisten. Sterker nog, de verzoening van Hooft en Valckenier in 1676 is slechts te verklaren met de stelling, dat voor hen de belangen van Amsterdam en hun eigen facties veel zwaarder wogen dan de ideologische kwestie van de positie van de prins in het Republikeinse bestel.

De partijstrijd speelde een ondergeschikte rol in de stedelijke politiek. Het waren facties, of liever factieleiders, die de koers uitzetten, en daarbij slechts acht sloegen op de belangen van de stad en de eigen factie. De beslissing van Valckenier om zich achter de prins te scharen, was een pragmatische⁹⁴. Als tegenprestatie benoemde Willem III 94 Wel overdreef Roorda de mate waarin eigenbelang de drijvende kracht was van Valckenier: we zagen dat hij vooral voor de handelsbelangen opkwam, en zijn rivaal De Graeff een spilziek beleid verweet. Ook de anti-Franse politiek van Valckenier en Van Beuningen kwam voort uit hun overtuiging, dat deze de handel ten goede zou komen. Dit maakt hun conflict met De Witt, de belichaming van de 'French connection', begrijpelijk. Het lijkt erop dat het Valckenier simpelweg koud liet of de prins stadhouder zou worden. Toen de prins na 1674 voortzetting van de oorlog voorstond, botste hij met Valckenier, omdat Amsterdam nu bij vrede gebaat was.

vrijwel uitsluitend vrienden en verwanten van Valckenier in het gezuiverde stadsbestuur.

Een ander facet van de factietheorie, de stelling dat de oproerigheid het resultaat was van manipulatie door de onderliggende facties, is wel voor betwisting vatbaar. Hierop is van verschillende zijden reeds kritiek gekomen. Volgens De Bruin onderschatte Roorda het politieke bewustzijn van de gewone burgerij, die ideologisch minstens zo verdeeld was als de aristocratie, hetgeen in crisisjaren tot uiting kwam, 'doch niet door de manipulaties van de aristocratie, zoals Roorda suggereert'. Ook Dekker betwistte de zogenaamde komplottheorie; zo er al sprake van was dat de oproerlingen van bovenaf werden geleid, dan waren de organisatoren uit 'de middengroepen' afkomstig, niet uit regentfacties⁹⁵.

Naar mijn mening was de Amsterdamse burgerbeweging van 1672 niet alleen een autonome kracht, maar bovendien de doorslaggevende factor in de wetsverzetting. De schutterijen namen hierbij een sleutelpositie in; vooral toen zij geen betrouwbaar repressie-instrument meer bleken tegen de felle, maar gedisciplineerde oproerlingen, was het aftreden van de meest gehate elementen uit het patriciaat de enige uitweg. Er was geen sprake van, dat de ontevreden burgers 'volmaakt misleid' werden 'in een intrige waar ze niets te winnen hadden'⁹⁶. Integendeel: de burgerij kreeg grotendeels haar zin, want de prins werd stadhouder, en de verdachte regenten verdwenen van het toneel. Slechts de laatste fase van de oproerigheid, de rekestenactie van de doelenlopers, liep op niets uit, zowel door interne onenigheid als door de onwilligheid van prins en patriciaat het bestel fundamenteel te wijzigen. Een personele wijziging in de elite kon worden afgedwongen, maar het ontbrak de schutters uit de burgerbeweging aan kracht en constructieve denkbeelden om ook hun 'democratische' ideeën te verwezenlijken.

De culturele vervreemding tussen volk, schutters en patriciaat was wellicht nog gróter dan Roorda meende. Dit had echter, althans in Amsterdam, niet geleid tot berusting bij de burgerij, maar tot latente ontevredenheid die alleen in oorlogstijden naar buiten kwam. In dergelijke situaties, waarbij het voortbestaan van de Republiek op het spel stond, was de greep van de aristocratie op de burgerij niet toereikend om ontevreden in toom te houden.

95 De Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw', 107; Dekker, *Holland in beroering*, 75-76.

96 Roorda, *Partij en factie*, 187.

Een agrarische ideologie: tussen utopie en realiteit

Discussie over Leen van Molle, *Katholieken en landbouw. Landbouwpolitiek in België 1884-1914* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1989, 417 blz., BF1500,-, ISBN 90 6186 300 7).

TON DUFFHUES

INLEIDING

Dit boek is een 'verbeterde tweede versie' van een doctorale verhandeling uit 1982. De oorspronkelijke titel was *De Belgische katholieken en de landbouw. Agrarische politiek en beroepsverenigingen 1884-1914*. De bewerking heeft geresulteerd in een belangwekkend boek, met name vanwege de geslaagde integrale benadering van zowel economische, ideologische als organisatorische aspecten van landbouwpolitieke ontwikkelingen. Zo wordt onder meer de vervlechting tussen overheid, politieke partij en particuliere landbouworganisaties in het proces van politieke beleidsvorming en beleidsuitvoering op heldere wijze uit te doeken gedaan. *Katholieken en landbouw* geeft mij daarom slechts aanleiding tot kritiek op details. In deze bespreking ligt het accent op een van de thema's die in het boek centraal staan, namelijk de betekenis van één ideologie voor het landbouwbeleid.

VRAGEN EN ANTWOORDEN SAMENGEVAT

Met behulp van vijf centrale vragen tracht Van Molle het samenspel van krachten bloot te leggen dat een rol speelde bij het tot stand komen van en vervolgens inwerkte op een katholiek landbouwbeleid in de periode 1884-1914.

Haar eerste vraag luidt: 'Wat heeft de Belgische katholieken bezielde om vanaf 1884 via het staatsapparaat en via vrije verenigingen een nieuwsoortig actief landbouwbeleid te voeren?' Het antwoord is duidelijk. Er is sprake geweest van meerdere motieven, alle samenkomend in één katholiek motief: het behoud en de versterking van de totale katholieke zuil alsmede de bescherming van katholieke waarden en normen. De motieven ter legitimering van het katholieke landbouwbeleid werden ontleend aan een katholieke landbouwideologie, door Van Molle voorgesteld als 'één systeem van ideeën en zingevingen dat aangehouden werd vanaf 1884 tot 1914, of zelfs tot op heden' (351). Daarmee heeft zij haar tweede vraag beantwoord, namelijk die naar de ideologie van waaruit de katholieken hebben gehandeld. Over het doel van het katholieke landbouwbeleid — de derde vraag — laat zij geen twijfel bestaan: het beoogde de instandhouding van de Belgische landbouw, de boerenstand en het landelijk milieu. Ver op de achtergrond speelde als meer verheven doelstelling de opbouw van een nieuwe christelijke corporatieve staat.

Minder stellig en eenduidig is het antwoord op de vierde vraag naar de mate waarin de katholieken die doelstelling hebben gerealiseerd en met welke middelen? Het effect van de landbouwpolitiek bleef beperkt: van een corporatieve staatsordening was in 1914 geen sprake, en de overgang van een agrarische naar een overwegend industriële economie kon niet verhinderd worden maar werd slechts getemperd en in zodanige banen geleid dat ook de landbouw en het platteland een levensvatbare toekomst tegemoet konden gaan. Middelen daartoe zocht men bij de staat, met name in de sfeer van wetgeving, en vooral bij het katholiek particulier initiatief: de boerenbonden en hun scala aan diensten en activiteiten.